

ВІДГУК

офіційного опонента
на дисертацію *Кметь Вікторії Сергіївни*
«Архетип відьми в українській літературі XIX – XX століття»
на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук
за спеціальністю 10.01.01 – українська літератури

Відьми та інші непрості впродовж історії світового письменства XIX – XX століть ставали мешканцями художніх світів літературних творів достатньо часто. Так часто, що є всі підстави вести мову про традиційний (постійний, вічний) образ відьми в літературі, зокрема українській. Лишень дуже побіжно окинувши оком художні простори нашої літератури, помітимо, що відьма є персонажем у творах її чільних авторів – І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, О. Стороженка, І. Франка, М. Коцюбинського, Н. Кобринської, Т. Осьмачки, В. Шевчука та багатьох інших. Загально беручи, така ряснота різноманітних відьомських еманцій у літературних творах пояснюється їхньою надзвичайною живучістю в національній демонології, колективній свідомості та повсякденному побуті. Інтерес письменників до постатей відьом також ферментували глибокі фольклористичні студії (особливо наприкінці XIX – на початку XX ст.), внутрішньолітературні тенденції і, зрештою індивідуальні авторські інтенції. Хай там як, та в надрах колективного свідомого (і несвідомого) відьма набула статусу архетипу; можна вести мову також про суто літературний архетип із усіма його варіантами, девіаціями тощо.

Тим часом комплексного дослідження архетипу (першообразу, символу) відьми в українському літературознавстві досі немає. Науковці від літератури не дали відповідей на запитання про природу художнього образу відьми, його функціональність, видозміни й трансформації в історико-літературному процесі, особливості побутування в творчості того чи того письменника та інші. З огляду на це актуальність дисертації Вікторії Кметь «Архетип відьми в українській літературі XIX – XX століття» не викликає жодного сумніву. Ця робота виконана на помежів'ях міфокритики (архетипної критики).

фольклористики та історії літератури, однак основним для аналізу є в дисертантки літературний матеріал: художні тексти та літературознавчі праці, тим-то дисертація В.Кметь відповідає спеціальності 10.01.01 – українська література.

Методологічні підходи дисертантки до переведення студій та самої організації матеріалу цілком виправдані: перш ніж взятися до розгляду літературних творів, де персонажами є «відьмацькі поріддя», дослідниця повинна була: а) зайти на поле української демонології, аби синтезувати й систематизувати сутність та функціональність архетипного образу, закріпленого в національній свідомості й зафіксованого в фольклорі; б) позаяк ідеться про архетип, ослувити своє розуміння цього поняття та подати засновки до вивчення архетипу відьми. Такий підхід дав дисертантці змогу поглянути на літературні тексти крізь призму архетипного образу (символу).

Досягнути мети і виконати поставлені завдання Вікторії Кметь допомагають вдало обрані методи дослідження, виписані на с. 7 дисертації: «аналізу, синтезу та узагальнення отриманих результатів, структурно-типологічний, культурно-історичний, метод психоаналізу й архетипної критики, порівняльний та інтермедіальний метод, використано елементи постколоніальної та феміністичної критики, а також символологічної герменевтики».

Від загальної концепції роботи походить і її (дисертації) структура: окрім вступу, є в ній чотири розділи, кожен із яких вирішує свої завдання, а також висновки та список використаних джерел, що налічує 328 позицій. Усі частини дисертації поєднано плавно й об'єднано наскрізною ідеєю.

У першому розділі – «Теоретичні та історіографічні засади дослідження архетипу відьми» – за вихідну засаду власних спостережень здобувачка бере положення, що «логіка міфу і міфологічні конструкти є універсальними сталими константами людської психіки, які продовжують жити у її незвіданих глибинах, крокуючи від покоління до покоління» (с. 14). Вікторія Кметь зосереджує увагу на визначеннях ключових понять – «архетип»,

«міф», споглядаючи на них крізь погляди К.-Г. Юнга («архетип»), С. Мелетинського («літературний архетип»), О. Лосєва («універсальний першообраз» та «архетип»), М. Еліаде («зразок для наслідування»), Н. Фрая («архетип літературний» – «антропологічний», «психологічний»), І Зварича («інваріант»), С. Аверинцева («архетип» як фундаментальний та загальнолюдський міфологічний мотив).

Відтак культурологічну й антропологічну проблематику в роботі екстрапольовано на літературну; архетипний образ відьми розглядається в контексті вивчення традиційних образів та сюжетів, які «акумулюють у собі художньо закодзовані соціокультурні, морально-психологічні та історичні процеси людського буття, відображають увесь спектр індивідуального та колективного досвіду людства, який накопичувався упродовж багатьох поколінь» (с. 18).

Прикметно, що дисертантка подає своє визначення поняття «архетип», природно віддалене від первісного, юнгівського, а саме: «універсальні, загальнолюдські першообрази, символи мотиви, сюжети тощо, які лежать в основі міфологічних структур і зринають у процесі їх ретрансляції та інтерпретації у всіх видах мистецтва, вербального та невербального, колективного та індивідуального» (с. 19).

Визначення цілком прийнятне, однак не варто, мабуть, ставити в один ряд першообраз (символ) та мотив (сюжет), а розрізняти поняття (архетип) та їхні іманентні ознаки: високу мотиво- та сюжетогенність, за якими, власне, цей архетип визначається. Відьма (першообраз, символ) тому й відьма, бо забирає від корови молоко, чарус, літає на мітлі (ослоні), не тоне у воді, має хвіст тощо (мотиви й сюжети). Отже, архетипи – це універсальні, загальнолюдські першообрази, символи, *що конституюються (визначаються) за допомогою іманентних мотивів та сюжетів*, які лежать в основі міфологічних структур і зринають у процесі їх ретрансляції та інтерпретації у всіх видах мистецтва, вербального та невербального, колективного та індивідуального.

У розділі віднаходимо чимало точних спостережень та слухних узагальнень, зокрема про генезу вірувань і механізми творення архетипів: «Людина шукала свого місця в дихотомії добра і зла, пізнаючи дуалістичну природу навколишнього світу, оживляла та приборкувала природу, надавала їй антропологічних рис. Середовище, кліматичні умови, географічний фактор тощо – все це могло впливати на заселення демонічними істотами певного етнографічного арсеналу» (с. 34).

Дисертація Вікторії Кметь засвідчує спадкоємність дослідження етнологічного матеріалу про відьом (чарівниць), адже її авторка реферує студії давніших дослідників (XIX – початку XX ст.: П. Єфименка, А. Селецького, М. Грушевського, М. Сумцова, Т. Рильського та ін.) і сучасних – В. Давидюка, О. Кісь і багатьох інших).

Другий розділ – «Образ відьми в українській демонології» – має на меті оприаявити основні ознаки, обриси, іпостасі, девіації, функціональність та місце й роль відьми в суспільстві, що зафіксовані в колективній свідомості нації та відбиті в чисельних віруваннях та звичаях. Ідеться тут про способи ідентифікації відьми, її метаморфози, магічну діяльність (ворожба, відбирання молока, викрадення дощу й небесних світил, любовна магія, польоти на шабаш тощо), засоби захисту від неї, а також про інші категорії непростих.

Звичаї, повір'я про відьом подаються в роботі в широкому культурологічному контексті – не лише ті, що поширені серед українського люду, а й серед інших народів: слов'янських (польського, сербського, хорватського, болгарського, македонського) та інших європейських (серед німців, французів, грузинів), що дає змогу виявити чимало спільних ознак побутування вірувань про відьом (чарівниць) на широкому (по суті, всесвропейському християнському) просторі.

Не можна обійти увагою той факт, що Вікторія Кметь систематизує не лише фактичний матеріал, зафіксований у багатьох фольклористичних джерелах, а й залучає до роботи власні записи про відьом, здійснені на

польових дослідженнях у селах Вінниччини (сс. 45, 50, 55, 57, 58–59, 62, 69–70, 90–91, 93–94, 97). Безперечною заслугою дисертантки є й те, що вона вводить у науковий обіг термінологічні лексеми, як-от «моші», «фабулництво» (тобто чари, чарівництво), що їх сама зафіксувала з народних уст.

У розділі подано цілу галерею непростих у народній традиції: крім відьми (чарівниці), також цигани, солдати, баби-повитухи, вдови, шинкарки та ін. У цьому переліку бракує ще однієї еманції відьми – упириці, котра за соціальним статусом та функціональністю в народній демонології набула багато спільних ознак із відьмою *ab definitio*. Так, у «Народних віруваннях на Підгір'ю», що їх зібрав та систематизував І. Франко, читаємо: «Упири бувають двоякі, родимі і причинні. Упир має дві душі, свою і нечисту. Ся нечиста виходить із нього чи то вночі, чи по смерті, і потинає людей, висисає їм кров із серця». Схожі паралелі Франко віднайшов у журналі «Киевская старина», у працях П. Чубинського, чеського дослідника Яна Махала, німецького М. Теппена (Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у 50 томах. К., 2011. Т. 54. С. 183]. Лексеми «упириця», «опириця», «впириця» чи «пириця» (остання, наприклад, активно функціонує в селах Добростани, Кам'янобрід, Воля Добростанська та ін. Яворівського району) в народній свідомості давно функціонують як синоніми до слова «відьма». Людина з недобрим поглядом, зав'язана в хустку, що той погляд приховував, зодягнута в темну і зазвичай широку одягу – «іде, як пириця». У «Галицько-руських народних приповідках» знаходимо приказку: «Такий недобрый, як вопир» з приміткою Франка: «З людей, що за життя були недобрі і нелюдяні, по смерті часто робляться упирі» (Львів, 2007. Т. 3. С. 318). Упириця – репрезентантка тієї-таки інфернальної сфери і посередник між обома світами: цього- і потойбічного, хоч можливо, й більшою мірою асоціальна, ніж відьма. Підтвердженням цьому є наведений у дисертації приклад з оповідання Ореста Сомова «Київські відьми», коли дружина-упириця,

довідавшись, що її чоловік-козак літав на відьомський шабаш, висмоктала з нього кров (с. 110).

Розділ 3 – «Образ відьми в українській літературі: інтерпретація в межах традиції» – висвітлює різноманітні функціонування образу відьми в українських (і не тільки) літературних текстах саме з погляду традиційних народнодемонологічних уявлень. Розділ закрито на широкому матеріалі; це, по суті, нарис історичної поетики архетипного образу XIX – XX ст., хоча він містить екскурси аж до «Повісті врем'яних літ». Дисертантка залучає до аналізу твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Сомова, Хоми Купрієнка, М. Гоголя, Кирила Тополі, О. Стороженка, Т. Шевченка, Н. Кобринської («Судильниці»), М. Коцюбинського («Відьма»), І. Сенченка, В. Шевчука («Дім на горі», «Диявол, який є (сота відьма)») та інших письменників. В. Кметь не лише виявляє твори з образом відьми, а й зосереджує увагу на їхніх сюжетно-композиційних та характеротвірних особливостях, враховуючи при цьому індивідуальну стильову манеру кожного з письменників. Так, ведучи мову про письменників епохи Романтизму, дослідниця зазначає: «Химерне стало визначальним маркером більшості текстів романтичної літератури, водночас вони (тексти. – М. Л.) гармонійно поєднали в собі фрагменти народно-демонологічних вірувань» (с. 109). Погоджуючись, додамо: письменники-романтики зверталися до народної творчості, зокрема й демонології, як до вияву національного генія в літературі.

Різнманітні девіації архетипного образу розглянуто в четвертому розділі – «Трансформація архетипу відьми в українській літературі: демонічні модуляції». У ньому розглянуто довгий ряд творів, в яких відьом змодельовано не з огляду на традиційні про них уявлення, а з огляду на індивідуальні авторські інтенції. Відьомська модальність таких образів значно розширена, і в дисертації набуває ознак фатальної демонічної жінки, жінки-Сви, змії, кішки, жінки постфертильного віку тощо. Як свідчить дисертація, українська література багата й на такі образи, й цілком слушно

В. Кметь надає уваги таким творам, як «Жертва штуки» В. Пачовського, «Портрет» та «Bella Donna» Г. Хоткевича, «Сойчине крило» І. Франка, «Природа» О. Кобилянської, «Дівчина на чорному коні» та «Блискавиці» М. Яцкова, «Каїн» В. Сосюри, «Мелюзина» Наталени Королевої, «Горбунка Зоя» й «Жінка-змія» В. Шевчука, «Казка про калинову сопілку» О. Забужко та багато інших. Добре, що фаховий аналіз цих творів знайшов своє місце на сторінках дисертації.

Усвідомлюємо й те, що, зважаючи на обсяг роботи такого типу, складно охопити всю повноту й різноманітність девіантних персонажів. Та все ж помітні в дисертації пробіли та лакуни при доборі текстів. Наприклад, здобувачка поминає увагою «Хмарницю» Кобринської, де виведено ще один девіантний образ – жінки-мольфарки. Ведучи мову про фатальну жінку, Вікторії Кметь варто було залучити до своєї галереї Киценьку з Франкової «Батьківщини». А незнайомка-«дріада» з етюду того-таки письменника хіба не має ознак специфічного демонізму? А скільки відьомського, магічного, містичного й водночас іронічного віднайдемо в описах Києва польсько-литовської доби з повісті «Червонный дьявол» М. Старицького. А молода Варка чи ж не залазить у комин посеред ночі на очах у вкрай спантеличеного юнака («Старший боярин» Т. Осьмачки)? До речі, Шевченкову «Відьму» варто розглядати саме в цьому розділі, адже очевидно, що головну героїню цього твору відьмою названо з гіркою іронією, бо ж не відьма вона у традиційному значенні... Натомість із невідь-якої рації до розгляду дисертантки потрапив роман М. Булгакова «Майстер і Маргарита» – і текст, і його автор не мають нічого спільного ні з українською літературою, ні з українським хронотопом (події відбуваються в Москві), ані з українським духом (живучи в Києві, автор ставився до нього вороже).

Висновки, хоч присутні, проте надто розлогі.

Висловлені зауваження анітрохи не применшують ваги наукових результатів даного дослідження, яке засвідчує ерудованість, вправність, спостережливість, аналітизм мислення, чітку логіку думки її авторки.

Дисертація відзначається добре виробленим науковим стилем, має міцну методологічну основу й відкриває широкі простори для подальших студій. Запропонована праця Вікторії Кметь є завершеним дослідженням, в якому отримано нові наукового обґрунтовані результати.

Автореферат відбиває основні положення дисертації. Вони достатньо повно викладені у публікаціях дисертантки у фахових, а також у додаткових виданнях.

Таким чином, дисертація Вікторії Кметь «Архетип відьми в українській літературі XIX – XX століття» відповідає всім вимогам Порядку присудження наукових ступенів, а її авторка цілком заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література.

Кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу франкознавства
Інституту Івана Франка НАН України

М. З. Легкий

16 травня 2017 р.

